

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 Р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 4 • 2022

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Заступник головного редактора

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар

ШЕВЧЕНКО Т. М., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОРОФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, Німеччина

БРАУНД Д., професор, доктор хаб., Університет Екзетера, Великобританія

БРУЯКО І. В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України

БУЙСЬКИХ А. В., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ГАРДІ С. Е., PhD, Норвезький інститут у Римі Університету в Осло, Великобританія

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон

Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. Л., професор, доктор історичних наук, Національний університет

«Києво-Могилянська академія»

ІВАНЧИК А. І., професор, Французький національний центр наукових

досліджень, Франція

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, Німеччина

ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Національний університет

«Києво-Могилянська академія»

ПЛАВІНСЬКИЙ М. О., кандидат історичних наук, Варшавський університет, Польща

ПОТЕХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РАБІНОВІЦ А., PhD, Техаський університет в Остіні, Сполучені штати Америки

ФОРНАСЬСЬ Й., професор, доктор, Галле-Віттенберзький університет імені Мартіна Лютера, Німеччина

ХОХОРОВСКИ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947
FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 4•2022

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Deputy editor-in-Chief

TOLOCHKO P. P., Academician of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary

SHEVCHENKO T. M., PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

BOROFFKA N., Professor, Dr. Hab., German Archaeological Institute, Germany

BRAUND D., Professor, Dr. Hab., University of Exeter, UK

BRUIAKO I. V., DSc in History, Odessa Archaeological Museum of the NAS of Ukraine

BUISKYKH A. V., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr. Hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland

DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France

IVANTCHIK A. I., Professor, National Center for Scientific Research of France, France

FORNASIER J., Professor, Doctor, Martin Luther University Halle-Wittenberg, Germany

HARDY S. A., PhD, Norwegian Institute in Rome, University of Oslo, Great Britain

KAISER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany

OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

PLAVINSKI M. O., PhD in History, University of Warsaw, Poland

POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

RABINOWITZ A., PhD in Classical Archaeology, The University of Texas at Austin, USA

ZALIZNIAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

- УШКОВА Ю. В. Антропологічний склад населення ямної культурної спільноти Північного Причорномор'я: внутрішньогруповий аналіз чоловічої вибірки
- САВЕЛЬЄВА К. С. Сцена з жертвним биком на вотивному рельєфі з Тіри
- СОРОКІН С. О., СИТИЙ Ю. М. Деякі аспекти взаємовпливу давньоруської та сіверянської гончарних традицій
- ПОГОРЖЕЛЬСЬКА І. В., ГОРБАНЕНКО С. А. Слов'янські тканини останньої чверті I тис. н. е.: результати досліджень

Articles

- 5 USHKOVA Yu. V. Anthropological Composition of the Yamna Culture Population of the North Pontic Region: Intragroup Analysis of the Male Sample
- 21 SAVELIEVA K. S. The Scene with a Sacrificial Bull Depicted on a Votive Relief from Tyras
- 33 SOROKIN S. O., SYTYI Yu. M. Some Aspects of the Interaction of Ancient Rus and Severians Pottery Traditions
- 49 POHORZHEL'SKA I. V., GORBANENKO S. A. Slavic Textiles of the Last Quarter of the 1st Millennium AD: Study Results

Нові відкриття та знахідки

- БОБРОВСЬКИЙ Т. А., НЕЧИТАЙЛО П. О., ГОЛУБ В. М., ТИМЧУК Д. В. Знахідка давньоруської свинцевої грамоти в м. Полонному Хмельницької області
- ДЯЧЕНКО Д. Г. Інтерпретація Т-подібного рогового виробу з могильника Острів

Discoveries and Recent Finds

- 60 BOBROVSKYI T. A., NECHYTAILO P. O., HOLUB V. M., TYMCHUK D. V. Find of an Ancient Rus Lead Letter at Polonne in Khmelnytskyi Oblast
- 72 DIACHENKO D. H. Interpretation of T-shaped Antler Artefact from Ostriv Burial Ground

Публікації археологічного матеріалу

Publication of Archaeological Material

ГУЦАЛ А. Ф., ГУЦАЛ В. А., МОГИЛОВ О. Д.
Курган ранньоскіфського часу біля с. Шутнівці
у середньому Подністров'ї

83

HUTSALA A. F., HUTSAL V. A., MOHYLOVO O. D.
A Mound of the Early Scythian Period near Shut-
nivtsi Village in Middle Dnister Region

Дискусії

Discussions

ГАСКЕВИЧ Д. Л. Про ще одну концепцію
«неоліту» із рисами постмодернізму

105

HASKEVYCH D. L. On One More Concept of
“Neolithic” Based on the Postmodernism Approach

ЗАЛІЗНЯК Л. Л. Про кавказьку міграцію та
українську неолітизацію

120

ZALIZNIAK L. L. About Caucasian Migration and
Ukrainian Neolithization

Історія науки

History of Science

РУСЯЄВА А. С., КУЗЬМИЩЕВ О. Г.
Олександр Миколайович Карасьов – визначний
дослідник Ольвії Понтійської (до 120-ліття)

129

RUSIAIEVA A. S., KUZMISHCHEV O. H.
Oleksandr Mykolaiovych Karasiov — Prominent Re-
searcher of Olbia Pontica (on the 120th Anniversary)

АБАШИНА Н. С. Дослідник Успенського
собору Києво-Печерської лаври: до 120-річчя
від дня народження М. В. Холостенка

137

ABASHYNA N. S. Researcher of the Cathedral of
the Dormition of the Kyiv-Pechersk Lavra: to the
120th Anniversary of the Birth of M. V. Kholostenko

Хроніка

News Review

Антропология і біоархеология України на
міжнародному антропологічному форумі в
м. Базель, Швейцарія, 11—12 листопада 2022 р.
До 75-річчя Костянтина Михайловича Гупала
(1947—2010)

148

Anthropology and Bioarchaeology of Ukraine at the
International Anthropological Forum in Basel, Swit-
zerland, November 11—12, 2022

Пам'яті Якова Петровича Гершковича

149

To the 75th anniversary of Kostiantyn Mykhailovych
Hupalo (1947—2010)

Пам'яті Гочі Рєвазовича Цецхладзе

151

In Memoriam of Yakiv Petrovych Hershkovych

152

In Memoriam of Gocha Revazovych Tsetskhladze

Алфавітний показник змісту журналу
«Археология» за 2022 рік

153

Index of Publications in *Arheologia Journal*
in 2022

© Л. Л. ЗАЛІЗНЯК* 2022

ПРО КАВКАЗЬКУ МІГРАЦІЮ ТА УКРАЇНСЬКУ НЕОЛІТИЗАЦІЮ

У статті проаналізовано радикальні новації в розумінні культурно-історичних процесів, які, на думку українського археолога В. О. Манька, відбувалися в Надчорномор'ї і на Кавказі за доби мезоліту.

К л ю ч о в і с л о в а: Кавказ, Надчорномор'я, Близький Схід, мезоліт, міграції, неолітизація.

Рецензія на статтю відомого українського неолітознавця В. О. Манька та молодого грузинського дослідника Г. Л. Чхатарашвілі в журналі «Археологія» (№ 2, 2022) написана не з моєї власної ініціативи, а на прохання самого Валерія Олександровича та у відповідь на пропозицію редакції журналу «Археологія». Як колишній науковий керівник кандидатської дисертації Валерія Олександровича, знаю його давно як здібного, амбітного і, крім того, непорушного у своїх наукових переконаннях дослідника, за будь-яких обставин принципово не згодного з аргументацією опонента. Саме тому я утримувався від публічного рецензування публікацій Валерія Олександровича.

Він неодноразово пробував ревізувати і моє бачення проблем давнього минулого України, яких я торкався у численних статтях та монографіях. Тому прелюдією до своїх революційних побудов В. О. Манько зазвичай наводить позицію Л. Л. Залізняка як принципово неправильну, а далі вже розвиває свої альтернативні ідеї. Цю саму схему він застосував і в останній статті. Тому в ситуації, що склалася, я змушений відповідати, оскільки моє мовчання може сприйнятися читачами як знак згоди з опонентом. Отож, попри мої дружні стосунки з Валерієм Олександровичем, вважаю за потрібне висловитися щодо деяких останніх тверджень дослідника, які радикально суперечать не лише моему баченню первісної історії Європи, але й уявленням про неї кількох поколінь європейських та вітчизняних учених.

Рецензована стаття В. О. Манька, написана у співавторстві з грузинським дослідником Г. Л. Чхатарашвілі, «Закавказзя та неоліт Західного Кавказу» масштабна за обсягом й амбітна за задумом: автори поставили за мету розв'язати проблему неолітизації півдня Східної Європи шляхом міграції неолітичного населення з Близького Сходу на північ через Кавказ у Надчорномор'я. Розлогість викладу притаманна науковим текстам В. О. Манька, який часто вдається до вивчення глобальних проблем. Тому відзначу дійсно значну працю авторів статті, які сміливо порушили по-справжньому актуальну й непросту проблему культурно-історичної систематизації мезоліту Кавказу.

Уже з самого початку публікації автори рішуче відкидають домінуючу нині і давно популяризовану Л. Л. Залізником балкано-дунайську версію неолітизації Центрально-Східної Європи, зокрема й території України, вважаючи її породженням «неналежної дослідницької методології». Автором концепції балкано-дунайських витоків неоліту Центрально-Східної Європи є не Л. Л. Залізняк, а кілька генерацій дослідників Європи минулого століття на чолі з класиками доісторичної науки Грегемом Кларком та Гордоном Чайлдом (Childe 1957). Звісно, це зовсім не означає, що класики не можуть припуститися методологічної помилки, однак дискусія із серйозними вченими, одностайно підтриманими кількома поколіннями доісториків Європи, потребує серйозної аргументації, якої, на жаль, у статті катастрофічно бракує. На нашу ж думку, гучні революційні заяви, не підтверджені належними аргументами й фактами, виглядають непереконаливо, декларативно, породжують сумніви та скептичне ставлення читача до побудов авторів.

Після критики класиків за неналежну методологію Валерій Олександрович пропонує власну, альтернативну до загальноприйнятої версію неолітизації півдня Східної Європи — не з Балкан, а з Кавказу. Вона базується на його відсутній приблизно на тисячоліття назад хронології раннього неоліту регіону. Якщо біль-

* ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології кам'яної доби, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0001-8924-8122, Zaliznyakl@ukr.net

шість дослідників датують такі явища, як буго-дністровська, донецька, сурська неолітичні культури, неоліт Північного Прикаспію, не раніше VI тис. до н. е. (Залізник 1998, с. 226-247), то В. О. Манько з незрозумілих причин здавнює їх, датуючи VII тис. до н.е. (Манко, Chkhatarashvili 2022, с. 19), і таким чином робить вторинні чи навіть третинні прояви неоліту Східної Європи сучасниками, а часом і попередниками найдавнішого на Європейському континенті неоліту Балкан. Абсурдність висновку свідчить про помилковість конструкції, на якій він побудований.

Вчергове відштовхнувшись від нібито принципово помилкової позиції Л. Л. Залізняка, Валерій Олександрович почав методологічний розділ своєї статті з цитування хибної, на його думку, дефініції неоліту з роботи автора цих рядків: *«Неоліт — епоха зародження та поширення відтворювального господарства (землеробство, скотарство), археологічним критерієм якої є найдавніший глиняний посуд»* (Залізник та ін. (ред.), 2005, с. 90). На думку В. О. Манька та його співавтора, таке визначення епохи Л. Л. Залізником помилкове, оскільки не враховує неоліту гірського Криму, лісостепу та лісової смуги України.

Якби дослідник не зупинився на першій фразі 6-го розділу процитованої публікації, а просунувся далі по тексту на дві сторінки, то знайшов би пояснення проблеми т. зв. лісового неоліту чи керамічного мезоліту, до яких належить більшість неолітичних спільнот України. Їх носії в умовах кризи привласнювального господарства запозичили у своїх південних, більш просунутих неолітичних сусідів глиняний посуд для повнішого використання продуктів привласнювальної економіки, що зазнавала деградації. Згадуваний тут Гордон Чайлд та його численні послідовники неодноразово писали про два типи неоліту Європи: власне неоліт із відтворювальним господарством і т. зв. «лісовий неоліт» Європи, який насправді за соціально-економічними характеристиками фактично був керамічним мезолітом, оскільки базувався на привласнювальному господарстві. Саме до нього, як зазначалося, і належать більшість неолітичних культур України. Тому претензії до класичного визначення неоліту Європи О. В. Маньку варто адресувати його авторові Г. Чайлду, а не Л. Л. Залізнякові.

Восени 2021 р. В. О. Манько читав лекцію в музеї археології Інституту археології НАН

України, у якій намагався вчергове ревізувати усталені уявлення про епоху неоліту. На питання, чим саме йому не подобається загальновизначена дефініція неоліту класика світової археології Г. Чайлда («неоліт — епоха виникнення та поширення відтворювального господарства»), він відповів: *«Гордон Чайлд не розібрався в проблемі і наплутав, бо неоліт насправді — це просто система»*. Спроби добитися деталізації такої універсальної дефініції (адже, як відомо, все суще на світі — це системи), були марними. Продемонстрований вище лаконічний стиль аргументації, на жаль, притаманний також цій та іншим статтям В. О. Манька.

У рецензованій статті автор продовжує наполягати на заміні класичної загальноприйнятої дефініції неоліту загадковим визначенням його «як глобальної інформаційної системи». Теоретичні дослідження, як відомо, покликані ознайомити аудиторію з новими ідеями і переконати в правдивості останніх. Тож на якого читача розрахована рецензована стаття, якщо автор цих рядків, який пів сторіччя займається згаданою тематикою, не розуміє ні логіки, ні сенсу деяких її теоретичних тверджень, зокрема того, що неоліт — це система?

Основна частина публікації присвячена розв'язанню двох глобальних проблем: систематизації культурних проявів мезоліту Кавказу і пошукам їхніх аналогів у мезоліті Близького Сходу та України. Ці реальні чи надумані аналогії дали підстави авторам реконструювати масштабну картину міграційних процесів із Близького Сходу через Кавказ на південь України в ранньому голоцені. Зрозуміло, що достовірність такої реконструкції масштабних міграційних процесів із Близького Сходу далеко на північ в Україну залежить від стану джерельної бази мезоліту зазначених трьох регіонів і наявності реальних аналогій між ними, на яких наполягають автори статті.

Мезоліт України інтенсивно вивчався впродовж другої половини XX ст., коли науковці дослідили й систематизували сотні пам'яток із понад десяти різних археологічних культур. Результати досліджень опубліковано в сотнях статей і двох десятках монографій. Із матеріалами цих досліджень добре ознайомлений як В. О. Манько, так і читачі його статті в Україні.

На жаль, мезоліт Кавказу досліджено значно гірше — безсистемно, спорадично, у різний час і різними дослідниками. Незважаючи на дослідження унікальних мезолітичних сто-

янок, більшість публікацій добутих матеріалів не відповідає сучасним вимогам. Нечисленні спроби систематизації мезолітичних матеріалів Кавказу мали регіональний характер. Тобто мезоліт Кавказу значною мірою — це *terra incognita* для мезолітників Європи, зокрема й України.

Зазначу, що Валерій Олександрович в останні роки досліджує стоянку Кабулеті в Батумі, а значить, просунувся у пізнанні мезоліту Кавказу далі за своїх українських колег. Тож, на мою думку, враховуючи сумний стан джерельної бази мезоліту Кавказу, перш ніж остаточно вирішувати пов'язані із ним проблеми на сторінках провідного археологічного видання України, В. О. Манькові та Г. Л. Чхатарашвілі варто було б принаймні ознайомити українську археологічну аудиторію з його основними культурно-історичними спільнотами.

Щодо мезолітознавства Близького Сходу, то його стан нагадує ситуацію з мезолітом Кавказу, однак значно складнішу через грандіозні розміри регіону, який у кілька разів більший за Великий Кавказ. Мезоліт Близького Сходу досліджували археологи різних країн нерівномірно і в різний час, а більшість публікацій джерел не відповідає сучасним вимогам. Відсутність узагальнювальної праці із систематизації мезолітичних культурних спільнот усього Близького Сходу не дає змоги фахівцям уявити загальну картину розміщення мезолітичних культурних спільнот у регіоні та ознайомитися зі специфікою кожної з них.

Географічна віддаленість Близького Сходу від археологічних центрів Європи та непроста військово-політична ситуація в країнах регіону заважає безпосередньому ознайомленню фахівців із мезолітичними колекціями в місцях їх зберігання. А сучасна систематизація пам'яток будь-якого регіону вимагає особистої обізнаності дослідника з реальними археологічними матеріалами, які систематизуються. Ця вимога з означених об'єктивних причин не може бути дотримана для багатьох регіонів Кавказу і тим більше для пам'яток Близького Сходу. Тобто подивитися мезолітичні матеріали Близького Сходу не мають змоги не лише фахівці України, але й сам Валерій Олександрович, який оперує ними так, ніби познайомився з ними особисто.

Тож обрана авторами статті тема систематизації культурних спільнот мезоліту Кавказу, безумовно, актуальна, однак її висвітлен-

ня ускладнюється суттєвими вадами відповідної джерельної бази. Насамперед ідеться про нестачу або недоступність якісних публікацій класичних комплексів мезоліту регіону, які б дали уявлення читачам журналу «Археологія» про культурні явища, що ними оперують у своїх культурно-типологічних побудовах автори статті. Текст статті мав би супроводжуватися, на нашу думку, повноцінними ілюстраціями класичних комплексів, а не збірними таблицями з випадково вибраних із різних колекцій артефактів, із яких важко зрозуміти специфіку культурних явищ, що ними оперують автори.

Отже, систематизація культурних спільнот мезоліту Кавказу настільки масштабна тема, що потребує окремої фундаментальної монографії. Однак автори статті В. О. Манько та Г. Л. Чхатарашвілі, окрім зазначеної великої проблеми, спробували розглянути ще дві, не менш масштабні: проблему міграцій населення Закавказзя на південь Східної Європи та питання генетичного зв'язку мезоліту Кавказу з культурами Близького Сходу. Це також теми майбутніх монографічних студій, і спроба увібрати їх разом із фундаментальною проблемою систематизації мезоліту Кавказу в одну статтю остаточно зіпсувала задум. Стаття набула надзвичайно великого обсягу, однак у ній не вистачило місця для серйозного обґрунтування новаторських ідей авторів. Тому окремі теоретичні положення В. О. Манька та Г. Л. Чхатарашвілі (як уже згадувана дефініція неоліту як «інформаційної системи») залишилися незрозумілими, виділені спільноти та їхні генетичні зв'язки малодоказовими, а висновки декларативними. Можливо, якби автори не намагалися вирішити всі проблеми мезоліту Кавказу та сусідніх із ним регіонів в одній публікації, їхні висновки були б переконливішими і зрозумілішими для читачів.

Тож, рішучо відкинувши давно прийняту в Європі балкано-дунайську версію неолітизації Центрально-Східної Європи та, зокрема, території України як дітище «неналежної дослідницької методології», автори запропонували кавказьку альтернативу. Однак упадає в око, що їм бракує переконливих археологічних фактів і аргументів на користь визначальних впливів Кавказу на неолітизацію України. Якщо про потужні міграційні хвилі з Балкан через Подунав'я на північ свідчать сотні пам'яток культур Старчево-Кереш-Кріш, Гребеники, ЛСК, Кукутені-Трипілля тощо, то до-

стовірними слідами впливів із Кавказу на територію України є три бідних місцезнаходження з трапеціями з гелуанською ретушшю на сході Донбасу — Платівський Став, Мурзіна Балка, Зимовники 3. Археологічна практика переконливо продемонструвала тотальну перевагу археологічних фактів на користь балканських впливів на неолітизацію України порівняно з кавказькими. А практика, як відомо, — це критерій істини.

Докладно аналізувати всі проблемні фрагменти розлогої статті В. О. Манька та Г. Л. Чхатарашвілі ми не маємо можливості з огляду на обмеження обсягу нашої публікації, однак найсумнівнішим твердженням приділимо увагу. Так, наприклад, стаття містить сміливі та доволі категоричні твердження щодо складних проблеми генези низки мезолітичних культур Кавказу та України. Зокрема, у ній кардинально переглянуто усталені версії походження таких ключових культур мезоліту Надчорномор'я, як Гребеники і Кукрек.

Понад пів сторіччя тому було відкрито й описано гребениківську культуру пізнього мезоліту Одещини. Спочатку більшість дослідників вважали її автохтонною, похідною від фінальнопалеолітичної культури Осокорівка півдня України. За останні двадцять п'ять років з'ясувалося, що крем'яний інвентар культури має прямі паралелі в ранньому неоліті Балкан та Подунав'я — Аргіса, Нія Нікомедія, Старчево, Кріш, ЛСК тощо. Це дозволило генетично пов'язувати Гребеники з Балкано-Дунайським неолітом і розглядати культуру як першу прото-неолітичну хвилю з Подунав'я на Правобережну Україну (Залізняк 1998, с. 181-183). Ще не так давно В. О. Манько не заперечував численних прямих паралелей Гребеників у сусідньому з Одещиною Подунав'ї. Однак останнім часом, попри те що переконливих археологічних слідів переміщення людності з кременем гребениківського типу з Кавказу на Одещину не виявлено, він почав виводити гребениківську культуру Північно-Західного Надчорномор'я з далекого Закавказзя (Manko, Chkhatarashvili 2022, р. 33-38).

Нові кавказькі витоки культурних явищ неоліту та мезоліту України, за В. О. Маньком, мають реальні побутові підстави. Останнім часом Валерій Олександрович перемістив свої дослідження з України до Грузії. Уже кілька років він разом із Г. Л. Чхатарашвілі плідно розкопує відому стоянку Кабулеті поблизу Батумі. Нова

дислокація дослідника породила чергову революційну ідею — виводити відому кукрекську культуру України з Кавказу, бо нібито крем'яний комплекс Кабулеті аналогічний кукрекському (Manko, Chkhatarashvili 2022, р. 21-29).

Єдиний елемент, що формально поєднує згадані культури, — це олівцеподібний нуклеус. Однак головний маркер Кукреку — кукрекський вкладень, повністю відсутній в комплексі Кабулеті, як відсутні властиві Кукреку своєрідні різці із плоскими сколами на масивних відщепках. Якщо вважати визначальним для Кукреку олівцеподібний нуклеус, то доведеться в межі поширення культури включити мало не всю Азію. Адже олівець на пам'ятках раннього голоцену поширений від України на заході до Льодовитого океану на півночі, через увесь Сибір до Камчатки, Сахаліну, Японії на сході, Месопотамії, Ірану на півдні. Отже, абсурдність такого висновку свідчить про помилковість самої гіпотези.

Ще менш вдалою, на нашу думку, є спроба провести типологічні паралелі, а значить, і твердити про генетичні зв'язки між пам'ятками типу Тріалеті Кавказу та шпанською культурою Криму на підставі наявності в обох комплексах «асиметричних трикутників та сегментів», а також пластинок зі скошеним кінцем. По-перше, сегменти, як і пластинки зі скошеними кінцями, в шпанських комплексах України відсутні, а трикутники принципово морфологічно відрізняються від тріалетських, оскільки виконані у мікрорізцевій техніці та супроводжуються серіями мікрорізців (Залізняк 1998, с. 165-169), які, судячи з публікації, в Тріалеті відсутні також (Manko, Chkhatarashvili 2022, р. 29-33).

Не буду стверджувати, що всі виділені у статті культурні спільноти примарні, однак мізерна інформація стосовно типології їхнього крем'яного інвентарю, наведена авторами, та явно недостатній ілюстративний матеріал у більшості випадків не дає змоги уявити, про що власне йдеться. Разом із тим абсолютно погоджуюся з твердженням про кавказьке коріння платовоставської культури Нижнього Дону, Передкавказзя та, можливо, сіроглазівської Прикап'ї, про що неодноразово писали попередники авторів принаймні з початку 1980-х рр.

Можливо, й інші виділені у статті мезолітичні спільноти Кавказу та Близького Сходу реальні, але говорити про це на основі тієї мінімальної інформації про типологію їхнього крем'яного інвентарю, що містить стаття, було

б безпідставно або принаймні передчасно. Обраний авторами статті спосіб ознайомлення читача з крем'яними комплексами переважно зі слів, із мінімумом схематичних ілюстрацій видається малопереконливим. Мабуть, варто було б підтвердити свої новаторські ідеї у новій статті більш представницьким ілюстративним супроводом.

Як бачимо, масштабні побудови В. О. Манька останніх років мають одну спільну рису: усе від Свідеру прильодовикових тундр Балтії до Кукреку та Гребеників степів Надчорномор'я починалося на Близькому Сході і рухалося на терени України переважно через Кавказ. Раптове повернення до давно забутих ідей панвавілонізму XIX ст. та провідної ролі Кавказу (як це вважалося у повоєнному СРСР), схоже, пояснюється зміною дислокації дослідника, який в останні роки досліджує мезоліт та неоліт Грузії.

Останніми роками, крім Гребеників, Кукреку, Шпан-Коби та Платівського Ставу, В. О. Манько, всупереч поглядам кількох поколінь європейських та вітчизняних учених, виводить із Близького Сходу низку масштабних культурних явищ мезоліту та неоліту України: Свідер Балтії та Полісся, могильники маріупольського типу Надпоріжжя, шанкобинську культуру Криму та Одещини.

Сто років виповнилося з часу, коли Л. Козловський виокремив одну з перших культур епіпалеоліту Європи — свідерську культуру Південної Балтії. Із приводу її генези висловилося чимало європейських дослідників. У наш час переважна більшість фахівців вважають Свідер автохтонним явищем верхнього палеоліту Європи, яке походить від культури Лінгбі Західної Балтії (Залізник 1999, с. 227, 228). Та Валерію Олександровичу позиція плеяди польських вчених (Леона, Стефана та Януша Козловських, С. Круковського, Р. Шильда, Г. Венцковської), а також таких авторитетів європейської археології, як Г. Кларка, В. Тауте, Р. Рімантене, Л. Кольцова та ін., не видається переконливою. Погоджуюся, що й авторитети помиляються. Однак, перш ніж відкидати концепцію поважних попередників, слід висунути серйозні контраргументи, а також переконливі докази власної правоти.

Однак В. О. Манько впевнено, хоч і без особливої аргументації, розвертає вектор генетичних зв'язків Свідеру на 180° і виводить його не з Балтії, а з далекого Близького Сходу. Адже тут у неоліті В Сирії та Палестини нуклеуси та

стріли нагадують свідерські. Однак Свідер Європи датується фінальним палеолітом — 9 тис. до н. е., а неоліт В Леванту кінцем 8—6 тис. до н. е. Оскільки дочка не може бути старшою за матір, то і європейський Свідер не може походити з Палестини.

Докладний аналіз крем'яної індустрії докерамічного неоліту В наведено у фундаментальній збірці «Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent», що побачила світ 1994 р. під редакцією Г. Д. Гебела та С. К. Козловського. Жоден із кількох десятків її авторів, у тому числі й такі знані фахівці з польського Свідеру, як С. К. Козловський і В. Тауте, не вважають докерамічний неоліт В Сирії та Палестини похідним від свідерської культури, чи навпаки. Д. Мелларт висловив думку, що він почав формуватися на півдні Анатолії. Щодо певної подібності тахунських виробів із кременю зі свідерськими, то вона могла виникнути конвергентним шляхом, на основі технології отримання верболистих пластин із двоплощинного човнуватого нуклеуса, добре відомої не лише свідерцям, а й у пізньому палеоліті Левану (Ксар-Акіл), Сирії (Мурбет, Харанех IV) (Gebel, Kozlowski (eds.) 1994, p. 33).

Цікаво, що давно відома подібність свідерського кременю до кременю виділеної Д. Мелларт на матеріалах нижніх шарів Ієрихону в Палестині тахунської культури (або неоліту В), яка датується 7200—5800 р. до н. е., дала підстави російському дослідникові В. О. Сафронову дійти висновків, протилежних отриманим В. О. Маньком. Якщо останній виводить Свідер Балтії від неоліту В Леванту, то В. О. Сафронов, навпаки, вважає згаданий неоліт Палестини дітищем свідерської культури басейнів Вісли та Прип'яті.

Згаданий російський учений, відштовхнувшись від монографії автора цих рядків 1989 р. про свідерських мисливців на північного оленя Полісся, описує драматичну мандрівку свідерських тундрових мисливців із Полісся в далеку Палестину.

В. О. Сафронов та Н. О. Ніколаєва (1999, с. 249, 299) вважали, що свідерці Західного Полісся під тиском льодовика, який у Дріасі III нібито просунувся з півночі до Карпат (?), мігрували у південному напрямку на Балкани і перейшли по кризі замерзлої протоки Дарданелли в Малу Азію. Звідси «перші у світі скотарі, носії свідерської культури» просунулися в Сирію та Палестину, де близько 7200 р. до н. е. захопили

у прасемітів натуфійців фортецю Ієрихон. Критика цієї квазінаукової фантастичної конструкції (Залізняк 1999, с. 246-248) актуальна і щодо аналогічної фантастичної версії В. О. Манька стосовно походження Свідеру від неоліту в Палестини та Сирії, тобто у зворотному напрямку.

Із Близького Сходу В. О. Манько виводить також культуру фінального палеоліту Шан-Коба гірського Криму та Одещини. Культура Азиль півдня Франції має крем'яний інвентар, практично ідентичний шанкобинському Криму. Однак В. О. Манько відмовляє Азиль, на відміну від ідентичної йому Шан-Коби, у близькосхідних витоках, бо, мовляв, надто далеко. Вибірковий підхід до однотипних явищ породжує сумніви щодо генетичних побудов дослідника.

Валерій Олександрович не є фахівцем з антропології, що не завадило йому відкинути погляди кількох поколінь провідних антропологів Центрально-Східної Європи на проблему походження антропологічного типу похованих у відомих могильниках маріупольського типу півдня України та визначення батьківщини маріупольців, звідки їхні пращури просунулися у Надпоріжжя Дніпра.

Із повоєнного часу до сьогодні дослідники відзначають виразні паралелі могильників маріупольського типу півдня України з похованнями мезоліту та неоліту Балтії — Ведбек, Скотехолм, Ертебелле, Звейнієки тощо. Перш за все, ідеться про єдиний масивний протоєвропеїдний антропологічний тип похованих, який властивий мезоліту Балтії, що генетично пов'язаний із кроманьйонцями прильодовикової Європи.

Прямі паралелі простежуються у своєрідному поховальному обряді (випростана позиція скелетів, групові поховання, вохра), а також специфічний поховальний інвентар — підвіски з нерозвинених зубів оленів, зубів риб, кільцеві намиста з мушель та каменю, пластини з ікол кабана тощо (Телегін 1991, с. 39). На цій підставі антропологі з 1960-х рр. вважають маріупольців генетично пов'язаними з мезолітичним населенням Балтії, що просунулося далеко на південь у басейн Дніпра, Сіверського Дінця і навіть на Середню Волгу (могильник С'єзже) (Дебец 1966; Гохман 1966; Кондукторова 1973; Денисова 1980, с. 30; Потехина 1999, с. 134, 142; Телегін 1991, с. 39-41). Нещодавно отримано переконливі докази генної спорідненості маріупольців із людністю згаданих могильників Балтії. Їх пов'язують прямі паралелі в гено-

мах, що містять маркерну гаплогрупу «U» (Потехіна 2016).

Автор цих рядків неодноразово звертався до вказаного сюжету і на основі аналізу мезолітичних матеріалів Центрально-Східної Європи простежив сліди міграції нащадків мезолітичної культури Маглемезе Західної Балтії через басейни Вісли, Прип'яті, Дніпра до Сіверського Дінця. Археологічні матеріали переконливо засвідчують просування у VII—VI тис. до н. е. прибалтійського за походженням населення янїславицької культури далеко на південний схід аж до Надпоріжжя та Донбасу. Імовірно, що саме нащадки цих пізньомезолітичних мігрантів із Балтії полишили могильники маріупольського типу на південному сході України (Залізняк 1998, с. 204, 205; 2021, с. 236, 237).

Думка провідних антропологів Східної Європи не переконала В. О. Манька, і він проголосив, що вони родом з Близького Сходу. Може й так, але де аргументи?

Більша частина тексту рецензованої статті присвячена міграційним хвилям із Близького Сходу через Кавказ у Північне Надчорномор'я. Її супроводжують гарні, кольорові карти з ефектними червоними стрілками міграційних потоків. Намальована В. О. Маньком масштабна картина міграцій мезолітичного населення дивує. Адже минулого року у своїй програмній праці під претензійною назвою «Індоевропейська прабатьківщина: досвід спроб глобальних історичних реконструкцій» автор заперечував саму можливість реконструкції міграційних процесів на сучасному рівні розвитку археології. Судячи зі списку публікацій, дослідник уперше за свій солідний вік звернувся у тій роботі до такої специфічної і складної дисципліни, як індоевропейїстика. Це не завадило Валерієві Олександровичу дати індоевропейцям усіх країн і народів серію цінних методологічних настанов і рекомендацій на ниві пошуків прабатьківщини індоевропейців. Учений рішуче вимагав від індоевропейців, зокрема археологів, *«у найближчий час заповнити ті прогалини, що існують в археології мезоліту та неоліту... переглянути всі наші уявлення про походження тих чи інших археологічних культур та про шляхи поширення та міграцій їх населення... Ми повинні розробити логічно послідовну археологічну термінологію для класифікації культурних явищ... підготувати детально розроблену аб-*

солотну хронологію... розробити чіткі критерії для визначення археологічних ознак міграції...» тощо. А чи не занадто суворі вимоги поставив Валерій Олександрович перед індоєвропейцями світу? І чи можливо їх виконати? Питання риторичне.

«Доки ж ми не вирішимо усі зазначені теоретичні та практичні проблеми, ми й надалі будемо створювати бездоказові теорії», — зробив висновок автор. Наскільки мені відомо, вимога В. О. Манька *«розробити чіткі критерії для визначення археологічних ознак міграції...»* не була виконана ним самим. Тому, виходячи з його власного визначення, представлену у статті картину міграцій із Близького Сходу на Кавказ і далі на північ у Надчорномор'я слід віднести до «бездоказових теорій». Методологічні поради індоєвропейцям завершилися рішучим закликком дослідника *«озброїтись «бритвою Оккама» та знищити всі поняття, які досі існують в археологічній науці тільки заради традиції»*.

Револьюційним текстом В. О. Манька прихитаний юнацький максималізм і навіть наївний ідеалізм. Однак те, що прийнятно для молодих археологів-початківців, для дослідника солідного віку виглядає дивним. Емоційні заклики на кшталт *«Ми повинні ліквідувати всі прогалини, розробити ідеальну термінологію, типологію, хронологію й методологію»* та ще й озброїтись бритвою Оккама нищити звучать надто наївно. Прагнути до ідеалу, звичайно, потрібно, але досягти його навряд чи можливо. Адже існує реальна археологія, дані якої варто враховувати, щоб не виглядати фантазером, який учить методології археологів-практиків. Ідеалістичні роздуми мають право на існування, однак не на сторінках академічних видань, які працюють дещо в іншому жанрі. Якщо хтось закликає інших до подвигів у науці — він повинен показати приклад. Чому б Валерію Олександровичу особисто не *«розробити логічно послідовну археологічну термінологію...»*, не підготувати *«детально розроблену абсолютну хронологію...»*, не запропонувати *«чіткі критерії»*, не *«заповнити прогалини»* і не *«переглянути уявлення»*? Та до цього у полум'яного реформатора археології руки не доходять, його амплуа інше —

тотальна критика попередників і фантастичні малоказові концепції.

Останніми роками Валерій Олександрович періодично дивує археологів-первісників України революційними ідеями, масштабними, але малоказовими. Однак наука це не голі декларації, а перш за все переконлива аргументація. А останньої ефектним побудовам його катастрофічно не вистачає. Тому гучні заяви дослідника щодо ревізії ранньоголоценових культурних явищ півдня Східної Європи не знаходять розуміння і підтримки у фахівців і зависають у повітрі.

Безумовно, В. О. Манько знаний, енергійний і відданий науці дослідник, який зробив вагомий внесок як у розширення джерельної бази неоліту Донбасу, так і в його культурно-хронологічну систематизацію. Валерій Олександрович один із засновників періодичного видання відділу кам'яної доби Інституту археології НАНУ «Кам'яна доба України», перші випуски якої друкувалися його коштом. Він в археології давно, а обрана ним тематика культурно-хронологічної систематизації мезоліту Кавказу, без сумніву, актуальна і перспективна. Однак розв'язати наявні в цій галузі складні наукові проблеми в одній публікації без належної аргументації, як показала недавня стаття, неможливо.

Не заперечуючи реальності принаймні деяких запропонованих авторами археологічних спільнот у мезоліті Кавказу та мезолітичних мігрантів кавказького походження в Україні, очікуємо на більш вагому аргументацію на підтвердження їх існування. Можливо, перш ніж коментувати глобальні проблеми мезоліту Кавказу, та Близького Сходу в Україні, варто ознайомити українських археологів з опорними пам'ятками Кавказу, адже видані вони давно, не на належному рівні та ще й грузинською мовою.

Публікація статті В. О. Манька у співавторстві з Г. Л. Чхатарашвілі у журналі «Археологія», безумовно, приверне увагу читачів, але чи знайдуть визнання фахівців висловлені в ній ідеї стосовно культурно-історичних процесів на Кавказі та в Надчорномор'ї в мезоліті? Сумніваюсь. На нашу думку, сміливі, але, на жаль, декларативні твердження авторів статті потребують серйозної додаткової аргументації.

Гохман, И. И. 1966. *Население Украины в эпоху мезолита и неолита (Антропологический очерк)*. Москва: Наука.

Дебец, Г. Ф. 1966. Физический тип людей днепро-донской культуры. *Советская археология*, 1, с. 14-22.

Денисова, Р. Я. 1980. Генезис балтов. *Из древнейшей истории балтских народов*. Рига, с. 26-35.

Зализняк, Л. Л. 1998. *Передісторія України X—V тис. до н. е.* Київ: Бібліотека українця.

Зализняк, Л. Л. 1999. *Фінальний палеоліт Північного-Заходу Східної Європи*. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Зализняк, Л. Л., Бунятян, К. П., Зубар, В. М., Моця, О. П., Отрошенко, В. В., Терпиловський (ред.) *Археологія України*, 2005. Київ: Либідь.

Зализняк, Л. Л. 2021. Батьківщина індоєвропейських скотарів євразійського степу за даними археології. *Кам'яна доба України*, 21, с. 225-248.

Кондукторова, Т. С. 1973. *Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы*. Москва: Наука.

Николаева, Н. А., Сафронова, В. А. 1999. *Истоки славянской и евразийской мифологии*. Москва: Наука.

Потехина, И. Д. 1999. *Население Украины в эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным*. Киев.

Потехина, И. Д. 2016. Дослідження геному, дієти та резервуарного ефекту на матеріалах епох епіпалеоліту—єнеоліту Середнього і Нижнього Подніпров'я. *Археологічні дослідження в Україні 2015 року*, с. 254-255.

Телегин, Д. Я. 1991. *Неолитические могильники мариупольского типа*. Киев: Наукова думка.

Childe, G. 1957. *The Prehistory of European Society*. London: Hammondsworth.

Manko, V. O., Chkhatarashvili, G. L. 2022. Transcaucasia and Neolithic of South of Eastern Europe. *Arheologia*, 2, p. 19-52, doi.org/10.15407/arheologia2022.02.005

Gebel, H. G., Kozłowski, S. K. (ed.). 1994. *Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent*. Berlin.

Надійшла 07.09.22

Leonid L. Zaliziak

D. Sc., Professor, the Head of the Stone Age Archaeology Department, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID: 0000-0001-8924-8122, Zaliziakl@ukr.net

ABOUT CAUCASIAN MIGRATION AND UKRAINIAN NEOLITHIZATION

In recent years, Ukrainian archaeologist V. O. Manko has been boldly revising key positions in traditional ideas about the Mesolithic and Neolithic of South-Eastern Europe, to which his latest article in the journal *Arheologia*, written in co-authorship with the Georgian researcher G. L. Chkhatarashvili, is devoted.

The article begins with a call to abandon the traditional definition of the Neolithic, proposed by the classic scholar of prehistory V. Gordon Childe (the Neolithic is the era of the invention and spread of the reproductive economy) and replace it with an innovative one: the Neolithic is an information system. Since everything in the world is a system, the question arises: What is the meaning and benefit of such an innovative definition of the Neolithic?

The co-authors of the article resolutely reject the Balkan-Danube version of the neolithization of Central-Eastern Europe, particularly Ukraine, founded by the already mentioned G. Child, as the brainchild of “improper research methodology”. Of course, the classics are also wrong, but a discussion with serious scientists requires serious argumentation, which, unfortunately, is catastrophically lacking in V. O. Manko's constructions. The researcher proposes to replace the classical version of the neolithization of Europe from the Balkans through the Danube to the Caucasian route of the movement of Neolithic colonists to the Northern Black Sea; however, the arguments for his alternative are clearly insufficient.

V. O. Manko boldly solves the complex problems of the genesis of a number of Mesolithic cultures of Ukraine and the Caucasus: Hrebnyky, Kukrek, Shpan-Koba, Swider, Mariupol and others. Loud revolutionary statements not supported by proper arguments and facts look like unconvincing declarations, which give rise to doubts and a skeptical attitude of the reader towards them. I will not claim that all the cultural communities highlighted in the article are illusory, and the migration routes from the Middle East through the Caucasus to the Black Sea region are ephemeral. However, the scant information on the typology of the flint inventory of cultural communities provided by its authors and clearly insufficient illustrative material in most cases does not allow imagining what it is actually about.

Therefore, the topic chosen by the authors of the article of systematization of the cultural communities of the Mesolithic of the Caucasus and their cultural connections with the Black Sea region is definitely relevant, but its solution is complicated by the significant defects of the source base of the region and poor argumentation of the proposed hypotheses. Perhaps if the authors did not try to solve all the problems of the Mesolithic of the Caucasus and its neighboring regions in one article, then their conclusions would be more thorough, convincing and understandable for the readers.

Key words: the Caucasus, the Black Sea region, the Middle East, Mesolithic, migrations, neolithization.

References

- Gokhman, I. I. 1966. *Naselenie Ukrainy v epokhu mezolita i neolita (Antropologicheskii ocherk)*. Moskva: Nauka.
- Debets, H. F. 1966. Fizicheskii tip liudei dnepro-donetskoi kultury. *Sovetskaya arkheologia*, 1, p. 14-22.
- Denisova, R. Ya. 1980. Genezis baltov. *Iz drevneishei istorii baltsskikh narodov*. Riha, p. 26-35.
- Zaliziak, L. L. 1998. *Peredistoriia Ukrainy X—V tys. do n. e.* Kyiv: Biblioteka ukrainsia.
- Zaliziak, L. L. 1999. *Finalnyi paleolit Pivnichnoho-Zakhodu Shhidnoi Evropy*. Kyiv: Natsionalnyi universytet “Kyievo-Mohylianska akademiia”.
- Zaliziak, L. L., Buniatian, K. P., Zubar, V. M., Motsia, O. P., Otroschenko V. V., Terpylovskiy, R. V. (eds.). *Arkheolohiia Ukrainy*, 2005. Kyiv: Lybid.

- Zalizniak, L. L. 2021. Batkivshchyna indoeuropeiskyykh skotariv evraziiskoho stepu za danymy arkeolohii. *Kamiana doba Ukrainy*, 21, p. 225-248.
- Konduktorova, T. S. 1973. *Antropologiya naseleniya Ukrainy mezolita, neolita i epokhi bronzы*. Moskva: Nauka.
- Nikolaeva, N. A., Safronov, V. A. 1999. *Istoki slavianskoi i evraziiskoi mifologii*. Moskva: Nauka.
- Potekhina, I. D. 1999. *Naselenie Ukrainy v epokhy neolita i rannego eneolita po antropologicheskim dannym*. Kyiv.
- Potekhina, I. D. 2016. Doslidzhennia henomu, diiety ta rezervuarnoho efektu na materialakh epokh epipaleolitu-eneolitu Serednoho i Nyzhnoho Podniprov'ia. *Arkeolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015 roku*, p. 254-255.
- Telehin, D. Ya. 1991. *Neoliticheskie mohilniki mariupolskoho tipa*. Kyiv: Naukova dumka.
- Childe, G. 1957. *The Prehistory of European Society*. London: Hammondsworth.
- Manko, V. O., Chkhatarashvili, G. L. 2022. Transcaucasia and Neolithic of South of Eastern Europe, *Arheologia*, 2, p. 19-52, doi.org/10.15407/arheologia2022.02.005
- Gebel, H. G., Kozłowski, S. K. (eds.). 1994. *Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent*. Berlin.